

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

Від моменту виникнення Організації українських націоналістів у її програмних документах чітко прослідковувалася орієнтація на збройні методи боротьби за українську державність. Боротьба мала відбуватись у двох напрямках: перший — передбачав підготовку підпільних бойових груп, які повинні були підняти повстання на окупованій території батьківщини, а другий — формування добровольчих частин при іноземних арміях, котрі могли б у вирішальний момент долучитися до повстанців й утворити єдину організовану військову силу. Виникає питання: чи справді керівники ОУН могли розраховувати на успіх за умови вищезокресленого сценарію? Щоб дати на нього відповідь, потрібно насамперед з'ясувати, наскільки українські націоналісти були оригінальними у своїх задумах, а наскільки спиралися на історичний досвід у боротьбі за незалежність інших політичних емігрантських і підпільних організацій Європи.

Однією з перших в Європі політичних організацій, яка успішно підготувала повстання (1821 р.) і перекинула на допомогу співвітчизникам свої бойові загони, стала “Філікі етерія” (Грецьке патріотичне товариство друзів). Подібно до греків діяв і національний герой італійського народу Д. Гарібальді під час висадки на землю повсталого Сицилії. Угорські патріоти в 1859 та 1866 рр. виступали зі зброєю в руках проти Австрійської імперії в складі армій П'ємонту та Пруссії. У роки

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

Першої світової війни чеські національні легіони воювали в складі російської, французької та італійської армій.

Найбільш солідний досвід боротьби за незалежність із допомогою сформованих за кордонами батьківщини добровольчих частин мали поляки. У 1812 році їхні з'єднання билися проти Росії в армії Бонапарта, а в 1854—1855 рр. — у турецькому війську. Домігшись від австро-угорського уряду дозволу на створення в серпні 1914 р. двох польських легіонів, лідери польського національно-визвольного руху забезпечили собі на момент дезінтеграції Габсбурзької імперії основу для регулярних збройних сил відродженої польської держави. Поряд із добровольчими частинами на боці Центральних держав поляки сформували національний корпус генерала Ю. Довбор-Мусьницького в Росії й армію генерала Ю. Галлера у Франції.

Зрештою, перед оунівським керівництвом був досвід власне українських організацій, які зуміли в 1914 р. створити Легіон українських січових стрільців у складі австрійської армії, який згодом відіграв далеко не останню роль у національно-визвольних змаганнях.

Як бачимо, лідери українського націоналістичного руху мали доволі вагомий підстави розраховувати на те, що обрана ними схема військової діяльності матиме позитивні наслідки.

Першочерговим завданням при дослідженні історії формування ДУН повинен стати пошук відповідей на два ключові питання: для чого ОУН(Б) перед війною пішла на неприховану співпрацю з вермахтом і чому націоналісти вірили в те, що німецьке командування погодиться на підготовку українських солдатів, незважаючи на негативне ставлення фюрера і його найближчого оточення до створення у перспективі української держави?

Щоб знайти відповідь на перше запитання, потрібно з'ясувати, чи могли оунівці в 1941 р. розраховувати на військову допомогу з боку інших держав Європи. Йдеться насамперед про Францію та Велику Британію. Їхні союзницькі відносини з Польською Республікою змушували керівників українського націоналістично-революційного руху шукати підтримки в таборі ворогів Польщі.

Найбільш натягнуті взаємини офіційна Варшава мала з іншою молододу постверсальською державою — Литвою. Ініціатором українсько-литовського зближення був міністр закордонних справ Литви (у 1919—1920 рр.) Й. Пуріцкас¹. Співпраця зводилася до взаємодії на міжнародній арені, обміну розвідінформацією про Військо польське, фінансової та технічної допомоги УВО й ОУН з боку Литовської держави². Та хоч стосунки з Литвою були корисними, остання через об'єктивні причини не могла стати важливим політичним гравцем у Європі.

Єдиною потужною країною, зацікавленою в політичному і воєнному послабленні як Польщі, так і Радянського Союзу, була Німеччина. Основним фактором, що визначив співпрацю ОУН і Німеччини, була спільна зацікавленість обох сторін у зміні існуючого у версальській Європі статус-кво. Про стосунки українських політичних лідерів з Німеччиною доволі влучно висловився професор І. Лисяк-Рудницький. Вказуючи на існування в українському суспільстві пронімецьких настроїв, він зазначав: "Ця настанова (прихильність до Німеччини. — Авт.)

існувала вже до 1933 року, і вона тривала після 1933 р. — не тому, що Німеччина стала нацистською, а тому, що вона далі перебувала в опозиції до “статус-кво”. Якщо українці в цьому відношенні помилились, вони заслуговують на таку саму поблажливість, як ті з-поміж західних лібералів, що замикали очі на реалії російського комунізму”³.

Співпраця УВО й ОУН з німецькою військовою розвідкою на 1941 р. мала вже більш як десятирічну історію. Завершилась вона досягненням згоди з керівництвом абверу 15 серпня 1939 р. (перед нападом Німеччини на Польщу) створити за участю оунівців український диверсійний загін із 120 (за іншими даними — 600) чоловік, який згодом базувався в Словаччині й отримав кодову назву *Bergbauernhilfe* (Допомога гірським селянам)⁴. Формування цього невеличкого легіону під командуванням полковника Р. Сушка стало піком військової співпраці між тоді ще єдиною ОУН і вермахтом. Загін мав стати базою для розпалення антипольського повстання в Західній Україні, яке німецькі дипломати вважали зручним приводом для вторгнення в Польщу. Однак після укладення пакту Молотова—Ріббентропа командування вермахту “дало задній хід” своїм українським ініціативам. 25 серпня 1939 р. керівництво армії, враховуючи політичні міркування, відхилило думку про можливість залучення *Bergbauernhilfe* до бойових дій. Тому легіон Р. Сушка в боях з польською армією не використовувався.

У площині військової співпраці відбувалися контакти абверу і з новоутвореною революційною ОУН(Б). Один із лідерів бандерівського проводу Я. Стецько, намагаючись пояснити такі дії, зазначав: “Найперше ж: усе це, усі заходи на військовому відтинку 1941 року йшли під кутом творення реальної збройної сили — фундаменту під державну будівлю! Ця сила організовувалася передусім в Україні, але як її допоміжна формація були ДУН — формація, яка могла відіграти важливу роль у державному будівництві. Роль кристалізаційного пункту, навколо якого — у випадку зміни політики Німеччини — могли гуртуватися мільйони бійців, що перейшли на нашу сторону з Червоної армії”⁵. Тобто головну ставку у відкритій грі з німцями керівництво Організації робило на можливе утворення реальної збройної сили, ядром якої мали стати добровольчі легіони. Ці формування, на думку їхніх організаторів, могли дати майбутній армії добре підготовлених офіцерів.

Сподівання на те, що армійське командування піде назустріч українцям, базувалося на приятному ставленні багатьох офіцерів з ОКВ до незалежницьких прагнень українців. Наприклад, автор передмови до збірника спогадів “Дружини Українських націоналістів у 1941—42 роках” С. Ленкавський зазначав: “У початкових роках війни німецька армія мала більший голос, ніж у часі миру. Вона творила, до деякої міри, другий політичний фактор в Німеччині і була не лише єдиною силою в тоталітарній державі, яка не згітлеризувалася повністю, але в різних відношеннях стояла в антагонізмі до політичної керівної сили, до націонал-соціалістичної партії... З цими колами німецьких військовиків, що займалися політичними справами, ставилися прихильно до самостійності України, революційна ОУН утримувала приятні зв'язки... Обі сторони згоджувалися, що питання генеральних українсько-

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

німецьких стосунків під час війни і після неї залежатиме від ставлення Німеччини до державної самостійності України. Доки це питання остаточно не вирішене, загалом доки задуми партії ще не є діючими політичними факторами і є можливість на них впливати, доти базою взаємовідносин буде підтримка тими військовими колами наших самостійницько-визвольних акцій в таких межах, які були можливі в умовах німецької політики перед початком війни з СРСР. Підтримка в тому періоді відносилась головню до військових і технічних справ... Напередодні війни головною справою для ОУН була військова підготовка членів Організації. Організаційні військові школи, роблені власними засобами, давали лише теоретичну підготовку, але не могли дати того практичного і всебічного підготування, яке можна придбати, маючи засоби, якими диспонує військо”⁶.

Довіра до німців посилювалася також через повний брак офіційної інформації з боку Берліна про майбутнє розв’язання українського питання. Інформаційний вакуум, звісно, заповнювали різні фантастичні чутки. Оунівці трактували таку “мовчанку” офіційного Берліна, як намагання “приспати чуйність українців, щоб і надалі користуватися їхнім довір’ям”⁷. Насправді ж справа була складнішою. Сучасні дослідники переконливо доводять, що на момент нападу на СРСР у німецького партійного та військового керівництва не існувало чітко виробленої стратегії стосовно майбутнього України. Сам А. Гітлер не мав чіткого уявлення про упорядкування завойованих на Сході земель. У липні 1940 р. він заявляв про створення буферних держав — України, Прибалтики й Білорусії, потім говорив про німецькі адміністративні округи на цих територіях і тільки перед самою війною схилився до думки про повну колонізацію України⁸. Перед українцями, зрозуміло, ніхто цих планів не розкривав.

Весною 1940 р., після перемог вермахту в північній Європі, більшість українських емігрантських осередків і груп очікували на швидке завершення війни проти СРСР. Відтак вони висували перед керівництвом німецької армії різноманітні проекти формування українського війська⁹. Проте німецькі генерали рішуче противилися всіляким спробам організувати повноцінну українську армію, погоджуючись лише на створення невеликих формувань. ОУН лишалося тільки погодитися на пропонувані німцями варіанти.

У лютому 1941 р. повноважний представник ОУН(Б) Р. Ярий провів попередні переговори з армійським керівництвом і досяг домовленості про підготовку вермахтом 700 українських бойовиків¹⁰. На завершальному етапі перемовин до них долучилися шеф сухопутних військ генерал В. фон Браухіч, начальник абверу адмірал В. Канаріс і керівник ОУН С. Бандера¹¹. Було досягнуто угоди про вишкіл 800 кандидатів на старшин, які мали стати ядром союзної з вермахтом української армії¹².

Згадуючи про зустрічі з керівництвом німецької армії, С. Бандера підкреслював, що офіційної угоди між ОУН(Б) та ОКВ укладено не було. Націоналісти передали письмовий перелік умов, на яких Організація погоджувалася на співпрацю: “Головні передумови були такі: завданням відділу є боротися проти большевицької Москви за відновлення і захист Самостійної Соборної Української Держави. Цілий від-

діл є під наказом Проводу ОУН, зобов'язаний перед ним присягою. Про введення відділу у воєнні дії вирішує Провід ОУН, і тільки за його згодою відділ виконує дотичні накази. Відділ підлягає німецькій військової владі в межах військового вишколу та військового побуту, в той час зобов'язується до того спеціальним приреченням, але не складає жодної німецької військової присяги. Відділ зберігає власний внутрішній порядок. Військова референтура Проводу ОУН надає військовим ступені і встановлює командний склад у відділі ДУН”¹³. Пропозиції, висунуті українцями, були визнані прийнятними. 25 лютого 1941 р. В. Канаріс дав санкцію на створення українського легіону.

Після завершення переговорів Революційний провід утворив мобілізаційний відділ для комплектації легіонів. Мобілізованих оунівців поділили на дві частини. В українських документах новостворені батальйони фігурують під назвою ДУН (група “Північ” та група “Південь”), в документах абверу вони отримали кодові назви «“Спеціальний відділ “Нахтігаль”» та “Організація Роланд”¹⁴. Німецьке командування визначило офіційні завдання для українських куренів: “Встановлення безпеки пересування німецьких частин по Україні, роззброєння недобитків Червоної армії, охорона ешелонів з полоненими та боє- припасами”¹⁵.

Набір до куреня “Нахтігаль” проводився через Краків, у якому легіонери проходили загальний стрілецький вишкіл, що включав муштру, зброєзнавство, вивчення ідеологічних основ українського націоналізму, засобів оборони від газової атаки, надання першої медичної допомоги, організаційної будови армії, військової топографії, історії воєн, воєнної економіки та інших дисциплін¹⁶. Після закінчення першої загальної підготовки частину новобранців відправили до Німеччини, а частину вишколювали в лемківських селах і містечках (Команча, Барвінок, Криниця, Дукля, Закопане). Там добровольці відпрацьовували вправність у веденні вогню з пістолетів, гвинтівок і кулеметів¹⁷. Українські бійці перебували в цих таборах напівлегально під виглядом представників “Служби праці” (“Арбайтдінст”)¹⁸. Найбільша група зі ста добровольців навчалася в Криниці. Саме серед них було створено хор “Соловейко”, який дав життя німецькій назві майбутнього батальйону — “Нахтігаль”¹⁹.

У Барвінку навчалися 50 українських курсантів²⁰. В інших таборах готувалися головним чином українські добровольці, що прибули з “веркшүців”. Після цих попередніх вишколів вояків перевезли до Нойгаммера на спільні навчання всього батальйону.

Слід підкреслити, що формування ДУН проходило не тільки на добровільних засадах, але й шляхом наказів і директив, які мусив виконувати кожен оунівець. Так, колишній боєць куреня “Нахтігаль” К. Таланчук згадував: “Рік 1941-й я працював у цукроварні в Переворську. Моїм організаційним зверхником був Михайлишин, що походив з Чортківщини. В лютому він прийшов до мене, кажучи, що ми оба виїжджаємо до Кракова на неозначений час (...). За три дні ми обидва виїхали до Кракова. Там нас зібралось понад сотню і вивезено всіх у невідомому напрямку. По півночі ми приїхали до Берліна, звідтам заладували нас на вантажні авта і вивезли на околицю Бранденбурга. На місці, що виглядало як палац або замок, перебрали нас в чорні

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

мундири і повідомили, що ми є в українському легіоні”²¹. Така секретність, очевидно, не була випадковою. До Бранденбурга, а точніше — до фільварку Квель, розташованого на околиці міста, відправляли людей, серед яких планувалося відібрати диверсантів. Через десятки років після війни учасник того вишколу П. Сорока (до речі, теж мобілізований до легіону за наказом проводу) згадував, що спершу підготовка бойовиків проводилася за звичним планом²². Наприкінці травня 1941 р. зі 100 бійців німці відібрали 25 найкращих, яких за індивідуальною програмою навчали диверсійного ремесла. Група призначалась для перекинення в СРСР ще до початку війни. Серед її головних завдань були: мінування військових об’єктів, диверсії на транспорті, пошкодження засобів комунікації²³. У червні 1941 р. бойовиків розділили на три частини. П. Сорока разом із сімома товаришами отримав від абверу завдання знищити залізничний тор на станції Богданівка (на схід від Тернополя) і невдовзі був переправлений до Кракова²⁴. У місті легіонери одержали організаційні завдання від проводу, оунівську літературу та фальшиві радянські паспорти. Німці видали кожному агенту три гранати, револьвер, продовольчий пайок і по три наручні годинники (останні мали слугувати хабарами для радянських посадових осіб)²⁵. 14 червня 1941 р. групу диверсантів військовими автомобілями перевезли до м. Тісна на Лемківщині, а потім — 15 червня — через Ужгород перекинули до містечка Ясіня в Карпатах. 16 червня група з провідником-оунівцем о 13 годині благополучно перетнула радянський державний кордон і до першої години ночі 17 червня, форсувавши р. Черемош, добралася до містечка Жаб’є. В наступні ночі оунівці переходили від міста до міста, днювали на конспіративних квартирах, роздавали підпільну літературу та накази проводу²⁶. До 22 червня група дісталася до Коломиї, де її застала війна. Завдання абверу оунівці не виконали, судячи з того, якими темпами вони пересувались і наскільки затримувалися на явочних квартирах. Можна припустити, що від самого початку група не збиралася виконувати німецьких вказівок (інакше на шлях до Богданівки їм потрібно було б ще два тижні)²⁷.

Свої перші широкомасштабні маневри курінь “Нахтігаль” проводив разом з першим батальйоном спецполку абверу “Бранденбург 800”. Вишкіл проходив надзвичайно інтенсивно, головний акцент робився на польові вправи та міські вуличні бої. Часто підготовка відбувалася ночами²⁸. Загальне командування куренем з боку німців здійснював командир 1-го батальйону Бранденбурзького полку Ганс-Альбрехт Герцнер, а зв’язковим старшиною був обер-лейтенант Теодор Оберлендер (майбутній міністр у справах переселенців в уряді ФРН). З українського ж боку куренем командував сотник Р. Шухевич²⁹. Загалом офіцерський склад “Нахтігалю” був німецьким. Тільки окремі українці керували взводами та відділами³⁰.

Документи свідчать, що на початку літа 1941 р. “Нахтігаль” налічував 330 бійців і був укомплектований старшинським складом. Солдати батальйону носили вермахтівські польові уніформи³¹. Національна символіка з’явилася на формі “нахтігалівців” після входження до Львова. Тоді вояки на своїх погонах нашили вузьенькі блакитно-жовті стрічки³².

Набір до куреня “Роланд” розпочався дещо пізніше — в квітні 1941 р. Займався ним Р. Ярий через крайове правління ОУН(Б) у Відні, яке в той час очолював З. Матла³³. Користуючись прихильністю колишніх австрійських офіцерів, які з симпатіями ставилися до позитивного вирішення української проблеми, Р. Ярий установив цілком відкритий, добровільний запис до легіону³⁴. З Відня всю групу добровольців переправили до замку Зауберсдорф (за 50 км на південь від австрійської столиці), де й проходив їхній військовий вишкіл. До “Роланда” в основному вступали українські емігранти першої хвилі та їхні нащадки, а також українські студенти з Відня й Граца³⁵.

Зі спогадів безпосередніх учасників подій дізнаємося, що до табору Зауберсдорф прибуло 350 новобранців. Підготовкою прийнятих до куреня оунівців займалися інструктори на чолі з майором колишньої польської армії Є. Побігущим (псевдонім — “Рен”)³⁶. Весь інструктаж, команди та накази віддавалися українською мовою, командири були українцями (переважно колишні польські старшини резерву). Адміністрація табору також була українською, що створювало належний моральний клімат у ході навчань. Німцями були лише зв’язкові офіцери й унтер-офіцери, які допомагали українцям в ознайомленні з німецькою зброєю та новою німецькою тактикою ведення бою³⁷.

Після завершення курсу підготовки бійці батальйону отримали нові суконні уніформи рядового складу колишньої чехословацької армії зразка 1930 р.³⁸ На стоячій формі комірцях було закріплено темно-червоні петлиці у вигляді “зубчатки”, яку використовували ще в 1918—1919 рр. в УГА³⁹. Озброєння куреня складалося з легкої німецької піхотної зброї та двох чеських кулеметів⁴⁰.

Таким чином, за два місяці до нападу Німеччини на СРСР було організовано два українські батальйони, бійці яких оволоділи технікою ведення бою в містах, досконало вивчили правила маскування, прийоми ведення розвідувально-підривної діяльності та саперну справу, отримали навички керування відділеннями, взводами й ротами.

Завершивши підготовку, батальйон “Нахтігаль” 18 червня 1941 р. прибув до містечка Ряшів (зараз Rzeszyw у Польщі), а звідти маршем добрався до с. Панталовичі за 50 км від кордону⁴¹. Із Панталовичів курінь форсованим маршем вирушив до м. Радимна, що розкинулося над р. Сян за 6 км від радянського кордону. Марш на Радимно тривав до 21 червня⁴². Український батальйон разом із 1-м батальйоном полку “Бранденбург 800” став передовою охороною 1-ї Гірської дивізії (командир — генерал Ріттер фон Лянц). Батальйон бранденбурзького полку отримав завдання наступати на радянську частину міста Перемишля, здобути прикордонні укріплення й атакувати позиції червоноармійців на північ від Львова. “Нахтігаль” повинен був іти разом з ним у передовій лінії як найближчий резерв⁴³. 22 червня о 3 год. 15 хвилин український батальйон переправився через прикордонну р. Сян біля с. Волового. Коли німецька армія перейшла в наступ на цьому відтинку фронту, то в районі Перемишля її передові частини наштотувалися на прикордонний укріпрайон, біля якого деякі відділи затрималися. Лише 24 червня, коли до штурму радянських позицій взялися частини альпійської дивізії та полку “Бранденбург 800”, оборонні рубежі було прорвано. “Нахтігаль” у цих боях участь не брав, хоча коло-

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

на його бійців потрапила під сильний артилерійський обстріл на марші біля с. Женсна-Польська⁴⁴. По завершенні перших прикордонних боїв “Нахтігаль” форсованим маршем через Яворів—Янів, не зустрічаючи опору, рушив на Львів. Тим часом Червона армія після інтенсивних сутичок із місцевими оунівцями-підпільниками 26 червня залишила місто⁴⁵. Незважаючи на те, що у Львові вже майже не залишилося радянських військ (окрім підрозділів НКВС і міліції), німецьке командування не форсувало подій, наказуючи просуватися до міста дуже повільно. Зв’язкові ОУН повідомляли командування ДУН про нечувані досі масові розстріли політичних противників, вчинені в тюрмах Львова. Ця інформація викликала занепокоєність в особового складу української частини й змусила Р. Шухевича вимагати від командування прискорення наступу на столицю Галичини⁴⁶.

Командир 1-го батальйону полку “Бранденбург 800” і “Нахтігалю” на допиті під час Нюрнберзького процесу заявляє: “Увечері 29 червня 1941 року я приїхав до генерала Лянца і радив йому, щоб ми зайняли Львів протягом ночі, бо совети повністю відтягнули з нього свої війська. Генерал фон Лянец відкинув мою пропозицію. Він побоювався засідки. Я повернувся до своєї групи і дав обом батальйонам наказ на відпочинок”⁴⁷. Близько півночі 29 червня 1941 р., отримавши від оунівської розвідки підтвердження інформації про страти у Львові, командир двох батальйонів самочинно прийняв рішення про зайняття міста вночі з 29 на 30 червня. Перед обома частинами було поставлене завдання зайняти у Львові електростанцію, вокзал, радіо, ратушу, водонапірні вежі та інші важливі об’єкти⁴⁸. Одна сотня “Нахтігалю” дістала наказ зайняти радіостанцію, а оскільки курінь мав у своєму складі багато вояків, які знали місто, відділи з нього були відправлені для захоплення тюрем. Детально описує у своїх спогадах зайняття Львова М. Кальба: “У Львів курінь наш увійшов 30 червня о год. 4:30 ранку. При вході до міста курінь поділено: частина першої сотні пішла до собору святого Юра, частина — на вулицю Лонцького і Пелчинську; друга і третя сотні пішли на Замарстинів, де обсадили тюрму й газівню”⁴⁹. Окремі відділи українського батальйону зайняли готель “Асторія”, приміщення 2-ї німецької гімназії на Гетьманських валах і школи по вулиці Курковій⁵⁰.

Близько 8 години ранку до солдатів українського батальйону надійшла звістка про знайдення закатованих в’язнів тюрми на вулиці Лонцького. Поміж убитими відшукали брата Р. Шухевича — Юрія. О 10:30 весь батальйон “Нахтігаль” зібрався на площі біля міської ратуші. Командир першого батальйону полку “Бранденбург 800” згадував: “На тій площі зібралися тисячі цивільних людей, найбільше українців. Коли сотні “Нахтігалю” вступили на ратушеву площу, то люди радісно вітали їх голосними окликами, деякі ставали на коліна і молилися”⁵¹.

До полудня 30 червня в руках українських солдатів перебували головні стратегічні об’єкти Львова (залізничний вокзал і ремонтні майстерні, ратуша та інші адміністративні будівлі, водонапірні вежі, радіо, в’язниці)⁵². Присутність нечисленної, але повністю надійної військової сили, надихала членів похідної групи Я. Стецька, яка ввечері 30 червня проголосила Акт відновлення державної незалежності України. Завдяки передачі по львівському радіо, проведеній за сприяння

бійців “Нахтігалю”, вся українська громадськість на території, окупованій німцями, до кінця дня вже знала про чергову спробу українців задекларувати своє прагнення до самостійного життя.

Подібний розвиток подій не входив у плани німецького керівництва. 1 липня бійці українського куреня отримали тижневу відпустку і змушені були передати всі стратегічні точки Львова під охорону прибулої німецької поліції⁵³.

Після завершення відпускнуго тижня, під час якого стрільці розшукували своїх родичів поміж живих і мертвих, командування вермахту, щоб не залишати у Львові української частини, віддало наказ “Нахтігалю” 7 липня покинути місто.

7 липня перша сотня “Нахтігалю” на чолі з поручником Ю. Лопатинським виїхала через Золочів у напрямку Тернополя, а 8—9 липня місто покинули й інші дві сотні. Командування ДУН планувало в той час форсованим маршем рухатися на Київ, зайняти його, подібно до того, як вдалося зайняти Львів, проголосити в столиці відновлення державності й організувати новий уряд⁵⁴.

Перші моторизовані групи бійців “Нахтігалю” прибули до Тернополя в другій половині дня 7 липня 1941 р. Українська громадськість міста урочисто вітала легіонерів на ринковій площі⁵⁵. Основна частина куреня “Нахтігалю” маршем дісталася до Тернополя о 15 годині 9 липня 1941 р. й залишилася в місті на ніч. На другий день о 5-й годині ранку курінь виїхав до Гримайлова⁵⁶. Там українські вояки разом з німцями та місцевим населенням займалися переправою вантажів і військ через Збруч. У Гримайлові було проведено реорганізацію українського батальйону. Новим командиром “Нахтігалю” став капітан Гайнц, одна українська сотня була залишена в тилу, а замінили її німецька рота та допоміжні відділи зенітної артилерії і танків. Завдяки таким якісним змінам батальйон став більш придатним для ведення маневрених наступальних операцій на фронті.

13 липня “Нахтігалю” переправився через колись прикордонну річку Збруч і розпочав рух на схід як передове забезпечення 1-ї Гірської дивізії. Через містечка Сатанів, Ярмолинці та Деражне українська частина почала марш на Проскурів (Хмельницький).

Увечері 14 липня “Нахтігалю” увійшов до Проскурова. Перебуваючи в цьому місті, український курінь і 1-й батальйон Бранденбурзького полку перейшли під командування альпійської охоронної дивізії⁵⁷. Проте довго в Проскуріві вояки ДУН не затримались і вже 16 липня вирушили через Вовковинці, Жмеринку, Браїлів на Вінницю.

З Вінниці український курінь відправився до містечка Юзвин (Некрасове) на двотижневий відпочинок. Скориставшись цією нагодою, вояки ДУН і похідні групи ОУН розпочали в районі активну націоналістичну пропаганду й створили органи місцевої адміністрації⁵⁸. Перебуваючи в Юзвині, українські бійці дізналися про те, що 17 липня Гітлер приєднав Галичину до Генерального губернаторства і що більшість лідерів ОУН(Б) заарештовані.

У такій ситуації Р. Шухевич, як керівник північної групи ДУН, надіслав до ОКВ протест, в якому наголосив, що внаслідок “арешту нашого Уряду і Провідника легіон не може далі перебувати під командуванням німецької армії”⁵⁹. На відповідь довелося чекати недовго. Уже

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

13 серпня 1941 р. спецвідділ “Нахтігаль” отримав наказ пішим маршем передислокуватися до Жмеринки. На залізничній станції курінь роззброїли (тільки старшинам лишили особисту зброю), посадили до ешелонів і під охороною німецької жандармерії вивезли до Кракова. У столиці Генерального губернаторства батальйон тиждень очікував на вирішення своєї подальшої долі. Лише згодом стрільці помандрували до місця передвоєнної дислокації в Нойгаммері, куди прибули 27 серпня 1941 р.⁶⁰

В той час, коли батальйон “Нахтігаль” готувався до походу на територію України з теренів Генерального губернаторства, курінь “Роланд” 1 червня 1941 р. отримав наказ передислокуватися з Відня до містечка Комполунг (Південна Буковина), що в Румунії. Уже 10 червня на місце призначення прибула передова група з 60 осіб, яка мала підготувати місце постою куреня. А 15 червня в призначений район з’явилися дві сотні “роландистів”. Лише 2 липня з Відня виїхали штаб організації “Роланд” і третя сотня, яка до Комполунга добралася 5 липня. У Румунії курінь разом з іншими спецгрупами спочатку підпорядкувався командуванню групи армій “Південь”, а згодом (27 червня) окремим наказом “Роланд” перевели в розпорядження 11-ї німецької армії. Завдання, визначені 27 червня штабом 11-ї армії спеціально для куреня “Роланд”, полягали в “участі у бойових діях на річці Прут для підтримки німецьких військ, організації українського самозахисту в окупованих містах, охороні шляхів, постачанні харчів, допомозі в евакуації військовополонених, охороні промислових об’єктів. “Роланд” повинен прибути в Ботошани 30.06. 1941 р. Його маршрут: Комполунг — Гура Гуморулі — Сучава — Ботошани”⁶¹.

Не дочекавшись на прибуття штабу, який затримувався в дорозі через надмірну завантаженість залізниць, “Роланд” розпочав свій марш румунськими землями. У день проголошення української державності у Львові — 30 червня 1941 р., коли перші дві сотні “Роланду” вже підходили до місця призначення (Ботошани), до командира надійшов лист від полковника абверу Е. Штольце із заборорою використовувати курінь у бойових діях. У зв’язку з цим батальйон було розташовано у Фрумосулах біля міста Комполунга, де до нього приєдналися штаб і третя сотня. У цьому ж містечку “Роланд” очікував на вирішення своєї долі. Очевидно, після подій у Львові гітлерівці почали розмірковувати над тим, чи не варто відправити в тил другий український батальйон і там одразу розформувати його. Тим часом разом зі штабом та третьою сотнею до куреня приєдналися оунівські пропагандисти на чолі з Р. Ярим. Ця похідна група сподівалася разом з “Роландом” проникнути в Україну. Але командування 11-ї армії наказало розігнати загін Ярого. Щоб продовжити виконання своїх завдань, більшість активістів терміново вступили до українського куреня як рядові стрільці, а Ярий виїхав до Львова⁶².

24 липня німецьке командування все ж таки вирішило використати українську частину в прифронтовій смузі. Курінь “Роланд” було переведено під командування 54-го армійського корпусу генерала Е. Гансена і дещо реорганізовано. Особовий склад становив 9 офіцерів і 260 стрільців. Батальйон поділили на чотири роти, по 65 осіб у кожній. Двома ротами командували німецькі офіцери, а двома —

українські. Новим комбатом призначили лейтенанта Зібберта, а український майор Є. Побігущий став його заступником. В Україні командування планувало поповнити особовий склад на 100—150 чоловік. До озброєння батальйону входили радянські трофейні гвинтівки, пістолети та шість чеських кулеметів. Курінь мав взяти участь у розчищенні й охороні шляхів на схід від Дністра⁶³. Після завершення довшої школи, щоб дати змогу відділу набратися деякого бойового досвіду, “Роланд” перевели до другої фронтової лінії. Курінь повантажився в потяги і відбув до міста Яси, звідки повинен був власним ходом через усю Молдову перейти до міста Дубоссари на лівому березі Дністра.

28 липня 1941 р. південна група ДУН вирушила на фронт. Перетнувши Дністер, вона була залишена для охорони залізничної станції в с. Унтилівка.

На початку серпня до куреня дійшла вістка про арешт лідерів Організації. Стало очевидним те, що затримка в Унтилівці пов’язана не тільки з необхідністю охороняти важливий залізничний вузол. І справді, 10 серпня штаб 11-ї армії отримав телеграму від полковника Е. Штольце, в якій зазначалося, що “після консультацій з рейхсміністром окупованих територій Сходу організацію “Роланд” треба усунути від участі в поході з політичних причин”⁶⁴. А вже 14 серпня командуючий 11-ю армією наказав повернути курінь “Роланд” до Фокшан. На час передислокації особовий склад “Роланду” становив 9 офіцерів і 274 стрільці. П’ятдесят роландистів німці залишили в Україні як перекладачів при цивільній адміністрації із суворою заборорою займатися політичною діяльністю. Можна припустити, що націоналісти не притримувалися цієї заборони, бо менш ніж за місяць їх усунули зі служби⁶⁵. Коли ж 26 серпня південний легіон ДУН прибув на вокзал Фокшан, весь його особовий склад відправили до табору Маерлін коло Відня, де стрільцям повернули зброю.

Отже, участь у бойових діях проти Червоної армії насправді взяв лише батальйон “Нахтігаль”, який разом із передовими частинами вермахту пройшов близько 400 км від радянсько-німецького кордону до Вінниці. У безпосередніх боях нахтігальці використовувалися тільки під час штурму “лінії Сталіна” та в Браїлові й Вінниці. В ході цих операцій батальйон зарекомендував себе як добре вишколена і навчена частина. Курінь “Роланд” не брав участі в бойових діях, перебуваючи тільки у другому фронтовому ешелоні й займаючись охороною об’єктів комунікації, вантажів і складів зі стратегічними запасами. Бійці обох батальйонів не стали сліпим знаряддям у руках гітлерівців. Тому обидві частини ДУН були тимчасово інтерновані як “політично ненадійні”.

Досліджуючи причетність чи непричетність бійців ДУН до злочинів проти людства у Львові й інших містах і селах України, доцільно розглядати цю проблему в двох аспектах: по-перше, слід з’ясувати, чи були в членів ОУН(Б) загалом і у бійців ДУН зокрема світоглядно-ідеологічні підстави для участі в екзекуціях польської інтелігенції та єврейського населення України, по-друге, необхідно проаналізувати докази й факти, які наводяться на звинувачення або захист ДУН.

Не заглиблюючись у непрохідні нетрі ідеологічного підґрунтя діяльності ОУН(Б), звернемося до базового документа — інструкцій

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

“Боротьба й діяльність ОУН під час війни” — і проаналізуємо його. Інтерес до інструкцій посилюється тим, що вони готувалися для внутрішнього використання членами організації, а не для публічного розголосу. Так-от, в інструкціях кожен бажаючий може прочитати чимало наказів і закликів до нищення представників національних меншин: “В часі хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників большевицько-московського імперіалізму”⁶⁶; “Національні меншини поділяються на: а) приятні нам, себто членів досі поневолених народів; б) ворожі нам — москалі, поляки, жида. а) мають однакове право з українцями..., б) винищувати в боротьбі, зокрема тих, що боронитимуть режим: переселювати в їх землі, винищувати, головню інтелігенцію, якої невільно допускати ні до яких урядів, взагалі унеможливити продукування інтелігенції, доступ до шкіл і т. п. Проводирів нищити... Асиміляція жидів виключається”⁶⁷. Подібні формулювання важко розцінити інакше, як заклик до прямої безоглядної дії на ліквідацію національних меншин.

Важливим є також той факт, що розстріляні у Львові професори належали до групи польської інтелігенції, яка протягом 1940–1941 рр. співпрацювала з радянським режимом. Вони були членами радянських творчих спілок, депутатами рад, делегатами польської громадськості Львова, що у вересні 1940 р. відвідували Сталіна і вели з ним переговори про можливість створення прорадянського польського уряду⁶⁸ (на противагу еміграційному урядові в Лондоні). Тому вбиті у Львові польські професори цілком могли трактуватися оунівцями, як “прихильники большевицько-московського імперіалізму”. А вже зі 160 професорів-поляків, які мешкали у Львові на червень 1941 р., для знищення вибрали лише 38 тих, хто “засвітився” на співпраці зі сталінським режимом. Відомо також, що лідери бандерівської Організації в 1941 р. прагнули запозичити від гітлерівців “досвід розв’язання єврейської проблеми” (про це яскраво свідчать протоколи 1-ї конференції ОУН(Б) у липні 1941 року)^{*}, але реально організованого та дієвого карально-репресивного апарату бандерівці не мали. Поодинокі відділи української народної міліції залучалися до антиєврейських акцій, але вони виконували тільки допоміжні функції при німецьких спецзагонах. Наприклад, Я. Стецько у своєму листі-звіті до Бандери від 25 червня 1941 р. відкрито писав: “Робимо міліцію, що допоможе жидів усувати”⁶⁹. Можна з великою долею впевненості стверджувати, що окремі члени ОУН таки брали участь у винищувальних акціях, а також підбурювали до цього звичайних обивателів, розповсюджуючи листівки з такими недвозначними зверненнями: “Народе! Знай! Москва, Мадяри, Жидова — це все твої вороги. Нищ їх. Знай! Твоїм проводом є Провід українських націоналістів ОУН. Вождем є Степан Бандера. Твою ціллю є Соборна Самостійна Українська Держава. Твій шлях — шлях Української Національної Революції. Шлях збройної боротьби. Шлях ОУН”⁷⁰.

^{*}Із протоколів Львівської конференції ОУН(Б) за липень 1941 р. чітко видно, що бандерівці планували часткове знищення та геттонізацію єврейського населення. (Детальніше див.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р. — Львів; Київ, 2001. — С. 189, 190).

Тож теоретично бійці ДУН мали цілком достатньо ідеологічних підстав для знищення польських науковців. Однак ще більше підстав і реальних можливостей для їхньої ліквідації мали німецькі спецгрупи, що керувалися наказами шефа нацистської поліції безпеки та служби безпеки обергрупенфюрера СС Р. Гейдріха — від 2 червня та 1 липня 1941 р., в яких наголошувалося на необхідності знищувати комуністичних функціонерів, комісарів, євреїв-держслужбовців, пропагандистів, а також польську інтелігенцію⁷¹. Звернемо також увагу на те, що злочини проти польської інтелігенції здійснювалися за єдиним сценарієм у Кракові, Станіславові та Львові й, очевидно, вбивства у цих трьох містах слід розглядати, як частину великого німецького плану зі знищення польських інтелектуалів.

Вивчаючи проблему негативного ставлення членів ОУН та бійців ДУН до єврейської меншини, потрібно також мати на увазі дві обставини, що суттєво вплинули на його формування: по-перше, оунівці зростали в кліматі інтелектуального й побутового антисемітизму, який панував у міжвоєнній Польщі і посилювався майже повсюдно унаслідок вищого соціально-економічного статусу польського єврейства порівняно з українцями і навіть з поляками. По-друге, ніколи не слід забувати, що в 1939—1941 рр. проявилася яскрава прорадянська позиція значної частини єврейської молоді, що в сукупності з наявністю непропорційно великої кількості євреїв у особовому складі карально-репресивних органів СРСР створювало ілюзію існування “московсько-жидівської комуні”, яка прагне знищити все українське.

Повертаючись до з’ясування причетності “Нахтігалю” до масових знищень поляків і євреїв у Львові, ще раз зауважимо, що теоретично бійці українського батальйону могли бути учасниками цих акцій. Однак, чи брали вони реальну участь у масових езекуціях мирних громадян, — це вже зовсім інше питання, вивчати яке слід, спираючись винятково на конкретні факти й документи.

Насамперед підкреслимо, що дана проблема могла не отримати розголосу в історичній літературі, якби не одна політична ситуація, що склалася в 1959 р. Скандал навколо “Нахтігалю” розгорівся тоді, коли канцлер Федеративної Німеччини К. Аденауер призначив у 1953 р. на посаду міністра у справах жертв війни, депортованих і репатрійованих німців професора Т. Оберлендера. З метою його дискредитації було висунуто тезу про те, що влітку 1941 р. Т. Оберлендер (зв’язковий офіцер батальйону “Нахтігаль”) разом зі своїми підлеглими здійснив злочини проти мирного населення Західної України, зокрема віддав накази про розстріли польських і єврейських інтелектуалів у Львові 3—4 липня 1941 р. та погроми у єврейських кварталах міста.

Відомо, що проблема розстрілів у Львові розглядалася на Нюрнберзькому процесі 15 лютого і 30 серпня 1946 р. Зокрема, головний звинувачувач із радянського боку — генеральний прокурор Р. Руденко, виступаючи на процесі, заявив: “Загони гестапівців ще до захоплення Львова мали складені за наказом німецького уряду списки найвидатніших представників інтелігенції, призначених до знищення. Одразу після захоплення міста Львова почалися масові арешти і розстріли”⁷². У цьому ж виступі можна знайти ще й такі слова: “Вбивства

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

радянських громадян здійснювалися не випадковими бандитськими групами німецьких офіцерів і солдатів, а згідно із затвердженими планами німецькими військовими з'єднаннями, поліцією та СС”⁷³.

Наводить прокурор Руденко й розповіді свідків і жертв. Наприклад, професор Львівського медінституту Ф. В. Гроер, якому випадково вдалось уникнути смерті, повідомляв: “Коли 3 липня 1941 року, о 12 годині ночі, мене арештували й посадили до вантажівки, в ній вже знаходилися професори: Грек, Бой-Желенський та інші. Нас повезли в дім “Бурса Абрагамовичів”. Ведучи нас по коридору, гестапівці знущалися над нами, підштовхували прикладами гвинтівок, смикали за волосся та били по голові...”⁷⁴ Подібні свідчення подає і мешканець Львова Б. О. Гольцман, який бачив, як есесівці розстрілювали професорів у дворі по вулиці Артишевського, 8. Загалом же, як підсумував радянський прокурор наприкінці своєї доповіді в Нюрнберзі, “розслідуванням встановлено, що в перші місяці окупації німці арештували і вбили більше 70 найвидатніших діячів науки, техніки і мистецтва”⁷⁵.

Усі зібрані докази однозначно свідчать про те, що організаторами та натхненниками вбивств були німці. Керівників злочинних акцій було поіменно названо, серед них немає жодного українця⁷⁶. Однак на процесі в Нюрнберзі точно не було встановлено всіх безпосередніх виконавців злочину, що згодом стало формальною підставою для звинувачень “Нахтігалю”.

Але автори, які роблять закиди українському батальйонові, не показують того факту, що “Нахтігаль” був господарем у місті заледве 5–6 годин, а на початку липня 1941 р. до Львова почали прибувати окремі команди айнзацгрупи “С”, призначеної для знищення “расово неповноцінного” населення північної частини України⁷⁷. Тобто на момент розстрілу професорів у Львові вже були “специ”, для яких розстріли невинних людей вважалися “звичною роботою”. Командир 1-го батальйону полку “Бранденбург 800” майор Гайнц, який в перші дні окупації Львова виконував обов'язки коменданта міста, у своїх спогадах зазначав: “Десять від обіду (30 червня 1941 року. — Авт.) вигляд Львова зовсім змінився. Усі вулиці були заповнені відділами маршируючого війська. Я був дуже зайнятий, і як я це пам'ятаю, того ж дня або найпізніше наступного ранку — 1-го липня — я відкликав усі відділи “Бранденбургу” і “Нахтігалю” із зайнятих ними об'єктів для того, щоб у дальшому марші 1-ї Гірської дивізії вони були її передовою охороною... Поки ці два батальйони дислокувалися у Львові, було дедалі тяжче зорієнтуватися, хто має віддавати накази. Проте командир Герцнер щоденно подавав мені звіти і був першим з тих, хто інформував мене, що цивільні, в основному євреї, були зневажані найбільше комендатурою, яка була уже створена у Львові, а також спеціальною “зондеркомандою”, яка з'явилася у місті для очищення його від руїн та закопування помордованих по тюрмах. Я обережно запитав Герцнера, чи хто-небудь із мого батальйону брав яку-небудь участь у звірствах. Він заперечив з обуренням... Я знав Герцнера як абсолютно чесну людину, тому не мав підстав не вірити йому. Я сам посилав тоді капітана графа Туна, який у той час був у штабі моїм другим заступником, а також інших офіцерів з мого штабу разом із поручником Гольманом і Кершнером по Львову на розвідку щодня як патрулі. Усі ті

офіцери звітували мені щодня з великим обуренням, що в деяких кварталах міста панує безправ'я та що першими почали свою "роботу" "айнзацкоманди" СД. Я послав тоді свого особистого шофера з рапортом до адмірала Канаріса, вказавши йому на хаос, який панує у Львові, на звірства, яких допускається спеціальна група, а також у окремих випадках замішане і німецьке військо. Хочу підкреслити спеціально, що деякі німецькі відділи мали недостатню дисципліну щодо цивільних чи їхньої власності. (...) Щодо активності вояків "Нахтігалю" під час їх перебування у Львові, коли вони були під моєю командою, то я ніколи не давав доручень офіцерам того батальйону чи командирів Герцнерові на розстріли, бруталність до людей чи крадіжки... Я не можу ствердити, що, може, хтось індивідуально, самочинно з цілого відділу не допустився якогось злочину, про який ніхто не знав"⁷⁸. Підстаршина "Нахтігалю" М. Кальба теж згадував, що перед тим, як розпустити вояків на тижневу відпустку (1—7 липня), Р. Шухевич суворо наказав: "Не виконувати жодних наказів німців чи інших частин, крім наказів наших командирів", а далі порадив: "Не беріть нічиєї крові на свої руки. Не допускайтеся жодних злочинів чи помсти на наших ворогах поляках чи жидах, бо це не наша справа займатися цим"⁷⁹. Очевидно, якщо подібний наказ дійсно існував, то Р. Шухевич намагався ним ще раз підкреслити, що легіон — це зародок армії і основне його завдання боротися на фронті, а для знищення "ворогів" із цивільного населення існують німецькі спецгрупи, оунівська Служба безпеки, міліція тощо.

Нагадаємо також, що до Львова вже о 5 годині ранку 1 липня 1941 року ввійшла тисяча бійців із "айнзацгрупи С" доктора Раша, ще тисяча прибула наступного дня⁸⁰. Тож у місті вистачало німецьких поліційних спецсил для вчинення розправи і над професорами, і над мешканцями єврейських кварталів. Погром та екзекуції над останніми здійснював відділ карателів, очолюваний гауптштурмфюрером СС Феліксом Ландау, який організаційно підпорядковувався "айнзацгрупі С"⁸¹. Злочинна ж практика нацистів на Сході свідчить, що до своїх найбрутальніших акцій вони в будь-якій окупованій країні намагалися залучити місцеве населення (у Львові, зокрема, йдеться про польську та українську общини міста). Найпростіше це можна було зробити, поширивши чутки про те, що розстріляні в тюрмах НКВС в'язні — жертви єврейського терору^{*}.

Нацисти заборонили родичам убитих витягати тіла з ям і підвалів, наказавши привести для цієї роботи євреїв. Очевидець подій І. Стебельський згадував: "Деякі молодики — родичі вбитих — почали спроваджувати євреїв, а міське шумовиння, використовуючи нагоду, почало грабувати та бити євреїв"⁸². Польська мешканка Львова свідчила: "Коли вийшла на вулицю, бачила, як на Гетьманських Валах (центральна вулиця міста. — Авт.) євреїв на четвереньках гнали до в'язниць, аби там заставити працювати біля загниваючих людських останків. Серед гнаних були також жінки й діти. Їх усіх гнали крізь ше-

^{*}На 22 червня 1941 р. у львівських в'язницях НКВС утримувалися 4960 осіб, ще тисячі були арештовані під час облав і вуличних боїв у перші дні війни. Загалом, після відступу радянських військ, у тюрмах міста виявили 7 тисяч трупів (Hrusciuk G. Polacy we Lwowie 1939—1944. Їycie codzienne. — Warszawa, 2000. — S. 186—190).

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

ренги людей з палицями та каменюками в руках. Доки євреї дійшли до трупів, були вже страшенно побиті”⁸³. Далі очевидиця згадує, що євреїв заставляли працювати над упорядкуванням міста, примушуючи їх голими руками збирати з тротуарів побите скло⁸⁴. Інший свідок львівських погромів К. Паньківський, який влітку 1941 р. працював у міському аптечному управлінні Львова, подає ще детальнішу інформацію: “Вже починаючи з 1 липня, містом пройшли з ініціативи німецького війська антижидівські ексцеси. Під претекстом, що жиди поголовно або комуністи, або вислужники большевиків, німецькі військовим частини притягали їх до впорядкування занедбаних десятиденним бомбардуванням вулиць та передовсім до викопування та перевоження убитих у в’язницях. Зміна влади завжди виносить на поверхню злочинні елементи. Так воно було й у Львові. Міське шумовиння використало нагоду та приєдналося до цієї акції. В тих перших днях усе те проходило безкарно. Щоб зрозуміти, як вулиця оцінювала політичне положення, вистачить згадати, що те шумовиння, майже без винятку польське, грабуючи та побиваючи жидів, почіпляло собі блакитно-жовті відзнаки та намагалось говорити по-українськи. Я зустрічався особисто з тими справами, бо вуличники нападали на наших жидівських, а то й нежидівських співробітників”⁸⁵. Аналогічні свідчення можемо почерпнути з офіційних німецьких документів. Так, у телеграмі представника Міністерства закордонних справ (МЗС) при командуванні 17-ї армії Пфляйдерера до Інформаційного відділу МЗС у Берліні про вступ вермахту до Львова зазначалося: “Прибув учора до Львова, коли у східних передмістях ще тривали бої. Населення щойно з’явилося на вулицях, вітало із захопленням і захватом німецьких солдатів. На вулицях — численні члени українських організацій із жовто-блакитними відзнаками, частина також зі зброєю... Тепер є гострі виступи населення проти євреїв”⁸⁶. Подібно в донесенні Головного управління безпеки рейху в Берліні про більшовицький терор у Львові та Галичині від 16 липня 1941 р. згадувалося: “У Львові населення зігнало до купи, знущаючись, близько 1000 євреїв та доставило їх у в’язницю ГПУ, захоплену вермахтом... Поліція безпеки зігнала до купи близько 7000 євреїв та розстріляла частину з них у відплату за нелюдські діяння”⁸⁷. Отже, документи свідчать, що у Львові розпочався спровокований нацистами погром, під час якого й траплялися факти викидання маленьких дітей з вікон і вішання людей на балконах, про які так полюбили згадувати радянські дослідники, приписуючи ці злочини батальйону “Нахтігаль”⁸⁸. Жоден же свідок у 1945—1946 рр. не називав військовими злочинцями всіх бійців куреня “Нахтігаль” чи зв’язкового офіцера Т. Оберлендера. Подібної точки зору про непричетність абсолютної більшості “нахтігалівців” до військових злочинів у Львові дотримувались у своїх працях і об’єктивні польські автори⁸⁹.

Разюча зміна відбулася після прес-конференції східнонімецького професора А. Нордена * 24 жовтня 1959 р. в Східному Берліні. Норден звинуватив Т. Оберлендера в тому, що він наказав нищити поляків і

*Норден Альберт народився в 1904 р. в м. Місловіце (нині в Польщі). Політичний діяч НДР, публіцист та історик. У 16 років вступив до Компартії Німеччини. Член політбюро ЦК СЕПН з 1958 р., професор Берлінського університету з 1959 р.

евреїв у Львові влітку 1941 р. З моменту висунення цього звинувачення розпочалась активна робота зі збору матеріалів і свідчень, які б дозволили обґрунтувати тезу про причетність “Нахтігалю” та Оберлендера до нацистських злочинів у Львові.

Усі зібрані “документи”, “свідчення”, “спогади” і т. п. матеріали були опубліковані в книжці “Правда про Оберлендера”. Дивним, однак, лишається той факт, що про “злочини” згадали через 18 років після їхнього скоєння і через 14 років після їх розслідування компетентними органами, хоча, як виявилось, вся компрометуюча інформація “лежала” майже на поверхні й була зібрана не професійними слідчими, а аматорами за один місяць. Ще більший подив викликає невелика кількість (19) свідчень, хоча стверджувалося, ніби “Нахтігаль” чинив погроми вдень і на очах тисяч людей.

Зібравши “докази”, справу передали до суду в Східній Німеччині. На суді, де не було серйозних свідчень і документів, слухняна оборона визнала вину згідно зі звинуваченнями прокурора. Суд виніс рішення — заочно засудити Оберлендера як воєнного злочинця до довічного ув’язнення⁹⁰.

Лишалось провести суд і в ФРН. Збором “доказів” у Західній Німеччині зайнялась Асоціація жертв нацизму. Але ніяких нових документів знайти не вдалося, а ті, що вже були знайдені, не визнавалися західнонімецьким правосуддям. Тоді з допомогою радянських спецслужб була сфабрикована низка “беззаперечних доказів”, опублікованих у брошурі “Криваві злочини Оберлендера”⁹¹. Нова радянська комісія з розслідування воєнних злочинів заперечила дані радянської ж таки комісії, що працювала на Нюрнберзькому процесі.

Головні свідчення проти “Нахтігалю” давали двоє колишніх бійців батальйону — В. Мельник та Я. Шпиталь. В. Мельник, зокрема, стверджував, ніби для розстрілів була відібрана спеціальна група з 80 чоловік. Щоправда, назвати він зміг лише трьох із них — Г. Лущика, І. Паньківа та В. Панчака, які зізналися свідку в тому, що “особисто розстріляли на Вулецькій горі польських вчених”, серед яких свідок запам’ятав прізвище К. Бартеля — колишнього прем’єра Польщі⁹². Ці твердження легко поставити під сумнів, узявши до уваги той факт, що головні розстріли вчених на Вулецькій горі були завершені 4 липня 1941 р., “Нахтігаль” покинув Львів 7 липня, а К. Бартеля розстріляли 26 липня 1941 року, після того, як 25 липня з ним особисто переговорив рейхсфюрер СС Гімmlер і запропонував професору зіграти роль польського Квіслінга. К. Бартель відкинув пропозицію, і наступного дня його знищили⁹³.

Свідок Я. Шпиталь заявив, що для проведення розстрілів у різних місцевостях Західної України зі складу “Нахтігалю” сформували групу чисельністю 380 чоловік⁹⁴, хоча майже всі західні та радянські дослідники засвідчують — у обох батальйонах разом було не більше 600 чоловік⁹⁵ (на липень 1941 р. у “Роланді” нараховувалося 240 осіб та 360 — у “Нахтігалі”). Сформувати групу в 380 бійців із батальйону, в якому всього налічувалося 360 чоловік, було б не під силу навіть нацистам⁹⁶.

Із цитованих вище свідчень легко помітити, що їхні автори плуталися в цифрах і датах, а з усіх десятків та сотень звинувачуваних мог-

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

ли назвати лише прізвища трьох осіб. Інші свідки висловлювалися ще менш конкретно. Колишній в'язень Освенціму Т. Сулим заявив: "30 червня 1941 р. я бачив, як солдати "Нахтігалю" витягли з будинку № 65 по вул. Потоцького мого сусіда — 23-річного студента Трояновського — і тут же в яру за будинком його розстріляли"⁹⁷. Т. Сулим не вказує, скількох нахтігалівців він бачив при розстрілі, та й невідомо, як він визначив, що це були саме бійці українського батальйону. Інший свідок І. Макаруха, який до війни був заступником голови райвиконкому в містечку Судова-Вишня Львівської області, згадує, як його арештували у Львові й на один із допитів прийшов Р. Шухевич, який "твердив, що я зрадник батьківщини" та "вимагав, щоб я видав відомих мені радянських партійних керівників"⁹⁸. Коли ж І. Макаруха згадував про свій розстріл, після якого йому вдалося вижити, то підкреслював, що розстріл проводили "декілька п'яних німців та українці"⁹⁹. Останній свідок — М. Гресько — взагалі стверджував, що про розстріли, вчинені українськими добровольцями, він "взнав від сусідів"¹⁰⁰.

Як бачимо, в усіх свідченнях мова йде про окремих осіб українського походження, які теоретично могли належати до "Нахтігалю" і допомагати німцям знищувати євреїв і поляків зі своїх особистих переконань чи мотивів, але в жодному випадку не вказується, що злочини чинив батальйон, що всі легіонери робили облави на євреїв (як це, наприклад, робила допоміжна поліція Львова в 1943 р.) тощо. Окрім того, більшість свідків підкріплюють свою впевненість у тому, що розстрілювати цивільних громадян допомагали нахтігалівці, на підставі почутої ними української мови. Але ж у Львові в складі німецької польової жандармерії, гестапо та груп СД того часу перебували сотні українських біженців, які були завербовані у 1939–1941 рр. й використовувалися і як перекладачі, провідники й т. д., а також сотні німців-фольксдойчів з Галичини та Волині, яких поголовно забирали до спецгруп й армійських частин, як знавців місцевих мов (польської й української). Тому серед злочинців могло бути достатньо україномовних солдатів, які не мали жодного стосунку до ОУН чи ДУН.

Незважаючи на всю свою примарність, 6 квітня 1960 р. наведені вище "докази" були перекладені німецькою мовою і відправлені до штабу Асоціації жертв нацизму в місто Людвігсбург. Асоціація подала документи до суду. У звинуваченні йшлося, що батальйон "Нахтігаль" нищив євреїв і поляків у Львові, Золочеві, Сатанові, Юзвині, Міхалполі, а в ніч з 3 на 4 липня українські легіонери нібито розстріляли сотні польських інтелектуалів¹⁰¹. Західнонімецький суд провів детальне розслідування і в жодному випадку не знайшов достатніх доказів для підтвердження скоєння злочинів, що приписувалися "Нахтігалю". Слідчими було встановлено, що "більшість членів "Нахтігалю", хоча й знали про жорстокі вбивства, проведені енкаведистами, а серед замордованих були і члени родин деяких солдатів, як правило, дотримувалися взірцевої дисципліни"¹⁰². На суді працювала спеціальна слідча комісія, яка переслухала 232 свідків і визнала, що закиди проти формування "Нахтігаль" й офіцера Т. Оберлендера цілковито позбавлені підстав¹⁰³. Хоча при цьому німецькі слідчі не виключали, що "члени українського батальйону "Нахтігаль", прізвищ яких не встановлено, на власний розсуд могли брати участь у вбивствах та погромах, без відома і

всупереч заборонам командирів батальйону”¹⁰⁴. З огляду на сказане вище з підсудних було знято звинувачення і відповідно не засуджено до покарання, встановленого судом НДР. Але шуму, піднятого навколо процесу засобами масової інформації, вистачило, щоб канцлер, аби не ризикувати, ще до завершення суду відправив у відставку Т. Оберлендера. Це дещо заспокоїло господарів Кремля. Радянські, східнонімецькі й польські історики на офіційному рівні повернулися до попередніх висновків Нюрнберзького процесу про непричетність “Нахтігалю” до знищення львівської інтелігенції, хоча, незважаючи на висновки суду, тема звинувачень “Нахтігалю” до сьогодні часто експлуатується в псевдоісторичній і пропагандистській літературі¹⁰⁵.

Нашим завданням є об’єктивно розібратися в тому, хто розстрілював польських професорів у Львові і чи насправді бійці ДУН скоювали військові злочини?

Вивчаючи це питання, слід звернутися до праці одного з найавторитетніших дослідників Другої світової війни у Польщі Ришарда Тожецького “Поляки і Українці. Українська справа під час Другої світової війни на території Другої Речіпосполитої”. Її автор, з’ясовуючи, хто ж учинив убивства львівських професорів, залучає матеріали німецьких айнзацкоманд, що зберігаються у Федеральному архіві міста Кобленц (ФРН). На основі документів вчений аргументовано доводить, що завдання масових винищень т. зв. всебічно небезпечних осіб покладалося на “Айнзацкоманду для особливого застосування” (“Einsatzkommando zur besonderen Verwendung”), очолювану бригаденфюрером СС Карлом Ебергардом Шенгартом, шефом СД у Генеральному губернаторстві. До складу команди входили дві комендатури: “Зона 213” (“Gebiet 213”) для Ковеля, Луцька і Рівного та “Зона 444” (“Gebiet 444”) для Львова, Рави Руської, Перемишля, Дрогобича й Тернополя¹⁰⁶. Саме співробітники комендатури, яка діяла в межах “Зони 444”, на переконання Р. Тожецького, здійснювали вбивства 25 львівських професорів і їхніх родин¹⁰⁷. Щодо участі в цих злочинах українців учений додає: “Не можна стверджувати напевно, що до ексекуційних команд входили націоналісти, хоча на підставі тверджень свідків це не виключається. Менш правдоподібно звучить твердження про участь солдатів “Нахтігалю” в ексекуціях, адже останні були підпорядковані абверу й мали інші завдання”^{* 108}. Ми ж додамо, що військового злочинця Карла Ебергарда Шенгарта судили в 1946 році у Великій Британії. За вироком Британського Військового суду його повісили, звинувативши у розстрілах полонених британських льотчиків у 1940 р. Через 20 років після страти Шенгарта — у 1966 р. — прокуратура німецького міста Гамбурга на прохання польського уряду займалася розслідуванням справи вбивства львівських інтелектуалів. Висновок слідчих був таким — наказ арештувати й розстріляти професорів віддав особисто Шенгарт. Сам розстріл, можливо, провели шестеро українців — членів допоміжної поліції з Генерального губернаторства, які працювали при зондеркоманді як перекладачі¹⁰⁹.

*З висновками Р. Тожецького погоджується й інший об’єктивний польський вчений Г. Грицюк у праці “Polacy we Lwowie 1939—1944. Їycie codzienne” (С. 192—193).

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

Досліджуючи причетність “Нахтігалю” до єврейських погромів у місті Львові в липні 1941 року, звернемося до архівних документів. Протоколи роботи радянської Надзвичайної комісії з розслідувань німецьких злочинів у Львові та області дають змогу стверджувати, що у Львові на липень 1941 року жили 135 тисяч євреїв. На момент здобуття міста Червоною армією в ньому залишилися 2 тисячі євреїв. Свідки, опитані комісією, стверджували, що в перші дні німецької окупації Львова євреїв зганяли на роботи по очищенню тюрем від трупів, при цьому їх били і з них знущалися¹¹⁰. Перші арешти євреїв Львова відбулися 4 липня, а розстріли розпочалися в ніч із 4 на 5 липня. Всього арештованих було 2 тисячі осіб, з них протягом декількох днів розстріляли 1400, а 600 звільнили¹¹¹. В середині липня у Львові було розпочато роботу зі створення єврейського гетто, а в жовтні 1941 року розстріляно ще одну велику групу львівських євреїв — 3000 чоловік¹¹².

Цікавим документом, який проливає світло на діяльність батальйону “Нахтігаль”, є дуже детальна — 25 машинописних сторінок — автобіографія члена ОУН(Б) (командира УПА), написана в післявоєнний період для бандерівської СБ. Документ підписаний псевдонімом “Хмара”, і в ньому цілих п’ять сторінок присвячено перебуванню його автора в батальйоні “Нахтігаль”. В УПА було два командири—вихідці з ДУН, які мали псевдоніми “Хмара”, — Петро Мельник (1910 р. н.) та Віктор Харків (1918 р. н.). Однак П. Мельник у 1941 році служив у батальйоні “Роланд”, а в “Нахтігалі” служив тільки В. Харків. Цінність документа полягає в тому, що він не признався для публікації і в ньому автор пише про події свого життя так, як вони, очевидно, розгорталися насправді. Так-от, про розстріли поляків і євреїв у Львові бойовик легіону нічого не згадує. Натомість він підкреслює, що польське населення міста несподівано тепло вітало українських солдатів: “Коли ми проходили попри Великий театр, то поляки вносили овації на нашу честь: “Нех жиє Бандера!”, “Нех жиє українська армія!”, “Нех жиє українське панство!”, “Сьмерць большевізмові!” і т. д.”¹¹³ **.

Таким чином, на підставі архівних документів ми можемо стверджувати про непричетність батальйону “Нахтігаль” до злочинів, вчи-

*Харків Віктор (Хмара) народився 8 серпня 1918 року в Радехівському районі на Львівщині. Селянин. Закінчив Львівську рільничу школу, член ОУН з 1938 року. В 1939—1941 рр. перебував у Кракові, працював у СБ та військовій референтурі ОУН, з травня 1941 року — в 3-й сотні “Нахтігалю”, від грудня 1941 до грудня 1942 року — на службі в 201-му штурманшафтбатальйоні. У 1943—1944 році навчався в рільничому ліцеї у Львові. З липня 1943 року — військовий референт ОУН у Львові, з листопада 1943 року — командир 1-ї ВО “Башта” УПА—Захід. Військовий ступінь — булавний, з 26 січня 1944 підвищений наказом Головного Військового Штабу УПА до хорунжого. У лютому 1944 року організує військово-вишкільний табір для ВО “Башта”, а в травні 1944 року виходить з усіма львівськими бойовиками зі Львова в ліси, формує курінь “Холодноряці”. З вересня 1946 року В. Харків служить першим військовим інструктором ВО “Буг”. У 1946 році — заарештований НКВС, засуджений до 10 років виправних робіт, які відбув у Норильську, з 1956 року жив у Львові. Помер у 1985 році. (Подано за: Содоль П. Українська повстанська армія 1943—1949 : Довідник другий. — Нью-Йорк, 1995. — С. 100—101).

**На цій святковій демонстрації було присутніх близько 15 тис. львів’ян (див.: ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 154, арк. 15 зв.).

нених гітлерівцями проти польського та єврейського населення Львова в липні 1941 року.

Повертаючись до подій, пов'язаних з ДУН після відкликання обох їхніх частин із фронту, нагадаємо, що група "Роланд" була розділена на дві частини. Одна — дислокувалася в м. Зіцендорф, а друга — за 18 км у м. Завберсдорф. Вояки ж "Нахтігалю" перебували в Нойгаммері. Невдовзі до Нойгаммера прибув Т. Оберлендер, який повідомив, що український Легіон буде реорганізовано і, скоріш за все, відправлено на боротьбу з партизанами¹¹⁴.

Лише наприкінці вересня 1941 р. німці повернули солдатам та офіцерам конфісковану раніше зброю. У куренях розпочалися заняття з бойової підготовки. Командири обох частин легіону (Побігущий і Шухевич) постійно підтримували контакти й спільними стараннями виробили меморандум до німецької влади, а також домоглися, щоб обидві українські частини звели до одного місця дислокації¹¹⁵. Після спільної наради 16 жовтня 1941 р. кожен вояк об'єднаного українського легіону поставив свій підпис під зверненням до німецького командування й керівників Рейху, яке залишилося відоме в історії під назвою "Меморандум українського Легіону". Документ був лаконічним і складався лише з 10 пунктів. В остаточному варіанті він мав такий вигляд: "1. Привернути проголошення самостійності України. 2. негайно звільнити всіх арештованих наших політичних провідників ОУН і Степана Бандеру. 3. негайно звільнити з ув'язнення членів Тимчасового державного правління з Ярославом Стецьком на чолі. 4. Забезпечити негайно членів найближчої родини учасників легіону і звільнити з ув'язнення їх близьких. 5. Реорганізований легіон може бути вжитий до дальших воєнних дій тільки на українських теренах. 6. Команда легіону і вишкільного його коша має бути українська. 7. Обов'язки і права командного складу будуть такі, як в німецькій армії. 8. Члени легіону зложили вже присягу на вірність Україні і тому не можуть присягати на вірність іншим державам. 9. Реорганізований легіон може підписати умови однорічної контрактної служби (до кінця 1942 року). 10. Контракт підписує кожен член індивідуально, і кожен одержує копію цієї двосторонньої умови"¹¹⁶.

"Меморандум" був перекладений німецькою мовою і переданий представникові ОКВ. Перша відповідь до штабу українського легіону прийшла 18 жовтня 1941 р. У телефонограмі з Берліна повідомлялося, що "Меморандум" розглядається і ставлення командування буде з'ясоване через декілька днів, а тим часом групі "Південь" ("Роланд") наказано передислокуватися з майном у Франкфурт-на-Одері для злучення з "Нахтігалем" й утворення нової організації.

21 жовтня обидва курені об'єдналися в одну частину. Згідно з даними, які наводять українські офіцери, на той момент у ДУН налічувалось 650 солдатів і старшин. У новій частині переформували всі відділення, взводи й роти так, щоб у кожному підрозділі була приблизно рівна кількість солдатів з "Роланду" і "Нахтігалю". Командування українським формуванням лягло на плечі майора Є. Побігущого, ад'ютантом комбата став поручник О. Орлик-Герман, заступником командира Легіону і командиром першої сотні призначили Р. Шухевича; сотником другої сотні був Бригідер; третьої — поручник Сидор; четвертої

2. Створення та діяльність Дружин українських націоналістів (1941–1942 рр.)

— поручник Павлик, капеланом куреня став отець І. Дурбак¹¹⁷. У такому складі добровольчий Легіон пробув у Франкфурті-на-Одері до 19 березня 1942 р.

Невдовзі з Берліна надійшла остаточна відповідь на “Меморандум”. Привіз її 1 листопада 1941 р. офіцер Магдебурзької округи німецької поліції порядку в супроводі свого штабу. Усі арешти, проведені серед лідерів ОУН(Б), було оголошено ним “кримінальними” (про хід слідства обіцяно інформувати штаб ДУН). Офіцер повідомив, що Легіон після закінчення підготовки поїде на Східний фронт (не вказуючи, однак, на яку ділянку фронту, — посилаючись на військову таємницю). Другої присяги від українців не вимагали. Офіцер сказав, що нічого не знає про повернення українського уряду, а особисті прохання обіцяв вирішити позитивно¹¹⁸.

Хоча вояки були розчаровані такою відповіддю німців, з 25 листопада розпочалось укладення індивідуальних контрактів на один рік служби (від 1 грудня 1941 р. до 1 грудня 1942 р.). Лише 15 чоловік відмовилися продовжити службу, внаслідок чого відразу були відправлені до “таборів праці”. Обґрунтовуючи рішення залишитися на німецькій службі, командир ДУН Є. Побігущий згодом писав: “Наше вояцтво знало, що хоча ми, українці, маємо двох грізних могутніх ворогів, та все-таки більшовизм є грізнішим ворогом і з ним треба воювати. Ніхто з нас вже тоді не сумнівався про ворожу політику гітлерівської Німеччини до України, але всі ми були рішені затримати наш легіон, бодай як символічну військову одиницю того часу”¹¹⁹.

Після об’єднання українських батальйонів у одне військове формування до нової частини, окрім українських офіцерів, призначили ще так званого ауфзіхтсофіцера (інспекційного офіцера) — німця, гауптмана охоронної поліції В. Моха — та німецьких наглядових офіцерів поліції¹²⁰. Подібне призначення німецького інспекційного офіцера свідчило про дві важливі обставини: по-перше, німці продовжували вважати ДУН політично ненадійною частиною, а по-друге, наявність офіцера поліції черговий раз підтверджувала те, що в Берліні вже вирішили долю дружинників. Їх перевели з підпорядкування абверу до відання шуцмашафту (охоронної поліції).

Наприкінці лютого 1942 року українському легіону (здавалося б, уже забутому) прийшов наказ про виїзд до зони бойових дій. Інформації про точне місце призначення командування куреня не отримало. Німецьке командування вирішило перекинути український шуцманшафтбатальйон до тилової зони 3-ї танкової армії генерал-полковника Г. Райнгардта, підпорядкувавши його 201-й дивізії охоронної поліції генерал-лейтенанта А. Якобі. Безпосереднім шефом українського батальйону в Білорусії став майор Шредер, командир 62-го охоронного полку (четвертого полку 201-ї охоронної дивізії). Тому в спеціальній літературі український легіон, який не отримав порядкового номера, здебільшого називають 201-м батальйоном охоронної поліції¹²¹.

Українці почали готуватися до відправки на фронт. 19 березня 1942 р. перші групи українських солдатів завантажились у вагони й рушили в свою білоруську одіссею, а основна маса військовиків була відправлена до Білорусії 22 березня. Маршрут українського Легіону

проходив через Варшаву, Кельце, Барановичі до Мінська. Лише в дорозі солдати дізналися, що їдуть до Білорусії. 22 березня поїзд з першою групою українців приїхав до Мінська, де вони три доби чекали на прибуття основної групи бійців. З білоруської столиці батальйон автомашинами перекинули в район р. Березини до м. Лепеля, розташованого на головній трасі Полоцьк—Вітебськ¹²².

У Білорусії 201-й український батальйон не був сконцентрований в одному місці. Солдати його чотами й сотнями розсіювалися по різних опорних пунктах (styrpunkt). Так, друга сотня сотника Бригідера служила в м. Боровки при штабі куреня, одночасно охороняючи великі склади амуніції та зброї, а інші частини перебували в Лепелі, Бойчеково, Комені, Жарах, Воронежі (білоруське село коло річки Березини), Борисові, Велівщині, Боженковичах та інших дрібних поселеннях¹²³.

Після приїзду до Білорусії курінь отримав завдання — охороняти мости на ріках Березині та Двіні. Для цього легіон розмістили на просторі уявного квадрата зі стороною в 50 кілометрів. Відділам, що перебували в містечках (там головним чином квартирували чоти після боїв у лісах), було також доручено охороняти місцеву німецьку адміністрацію. Крім того, до обов'язків українців належало постійне прочісування лісових масивів для виявлення й знешкодження партизанських баз і таборів. Кожна сотня Легіону охороняла відведений їй квадрат, сторона якого мала 12 кілометрів, окрім 2-ї сотні, що завжди залишалася при штабі, — 3-тя сотня поручника Сидора була на півночі зони відповідальності українського батальйону, 1-ша сотня Шухевича — в центрі, 4-та — поручника Павлика — на півдні¹²⁴.

Тактика щоденного “прочісування” лісових масивів не давала потрібного результату, зате завдавала болючих втрат і приносила виснаження українському відділові. Переслідуючи партизанів на погано знайомій території, солдати натрапляли на ворожі засідки, підривалися на мінах або гинули в непролазних білоруських болотах.

Зі спогадів і щоденників українських бійців можна дізнатися, що важкими для 201-го батальйону були бої 16 і 20 червня, 25 липня та 19 серпня 1942 р., в ході яких загинуло 20 бійців і було поранено близько 30¹²⁵. А 29 вересня 1942 року в сутичці з партизанами український легіон втратив 27 своїх бійців¹²⁶.

Невдала тактика німців у боях з партизанами, зверхнє ставлення німецьких командирів та невтішні вістки з України привели до того, що українські добровольці фактично вийшли з підпорядкування німецьких офіцерів. Більша частина куреня самовільно передислокувалася в район міста Лепеля, де було споруджено укріплений пункт навколо місця постою відділу¹²⁷. На той час у батальйоні налічувалося 650 рядових вояків і 22 українські офіцери. 1 грудня 1942 року жоден український легіонер не підписав нового контракту з німцями. В результаті цього батальйон почали розформовувати.

Перевезення на Україну розтягнули від 5 грудня 1942 р. до 14 січня 1943 р., людей висилали малими групами по 30—50 осіб. Старшини повинні були їхати останніми, але їхній від'їзд прискорили і відправили їх у передостанній групі 5 січня 1943 р.¹²⁸ Усі 22 офіцери ДУН, здавши зброю, виїхали під німецьким конвоєм до Львова. Поїзд слідував через Бахмач і Київ на Львів¹²⁹. У дорозі Р. Шухевич, розгово-

рившись із німецьким конвойним офіцером і випросивши в нього дозвіл відвідати родину у Львові, 15 січня 1943 р. втік з-під варти. Інші ж арештанти були переведені до центральної львівської в'язниці й утримувались там до оголошення набору в дивізію "Галичина", до якої їм дозволили записатися "добровольцями". Р. Шухевич деякий час жив на конспіративній квартирі у Львові й допомагав колишнім воякам легіону переправлятися на Полісся та Волинь — туди, де вже діяли перші сотні УПА ¹³⁰.

Підсумовуючи відомості про перебування українського легіону в Білорусії, зазначимо, що батальйон рівно дев'ять місяців пробув на партизанському фронті, хоча спеціально не готувався до партизанської війни, і здобув у цій боротьбі великий бойовий досвід. За приблизними підрахунками, легіонери знищили більше 2000 радянських партизанів. У боях відділ втратив 49 вояків вбитими й 40 пораненими ¹³¹. Завдяки колишнім солдатам 201-го батальйону новостворені відділи УПА поповнилися командирами, які знали не тільки методи ведення партизанської війни, але й німецьку тактику в боротьбі з партизанами, що дало змогу повстанцям протистояти німецьким військам і поліції.